

לשימושה של המליצה בספרות ההשכלה פיקניק לשוני עם רומאנילי, אייכל ואחרים

.א

אחד הנושאים הבעייתיים ביותר בלשון ההשכלה הוא השימוש ב'מליצה המשכילית'. הדיון במהותה של המליצה המשכילית בספרות המקצועית אינו מניח את הדעת, הגדרת 'המליצה' אינה ברורה והשימוש ב'מליצה' בספרות ההשכלה לא נבדק די צורכנו. כמה וכמה מחוקרי הלשון העברית אמנם נדרשו לנושא. ביניהם ראוי להזכיר את בעז שכביץ ואת עבודותיו בלשון ההשכלה והמשכילים, ובמיוחד בלשונו של נפתלי הירץ ויזל.¹ אך עדיין חסרים אנו תמונה מקיפה ועיון שיטתי ומדעי במליצה המשכילית. תחילה נעיין בקצרה בדברי מבקרי הספרות העברית המודרנית והביניימית בנושא המליצה.

שכביץ סקר את ההגדרות המילוניות והמחקריות השונות של 'המליצה' ומצא בהן בדרך כלל שימוש לגנאי. ואכן, בין ההגדרות המילוניות של המליצה אנו מוצאים במילוננו של גור: "דברים ריקים שנאמרו בסגנון מעורפל (בדרך היתול)".² ואבן-שושן מגדיר את המליצה כ"פראזה מנופחת, פסוקים ושברי פסוקים המשובצים כמשפטים, דיבור גבוה-גבוהה".³ וכן באיצר הלשון

* חיבור זה הוא הרחבת הרצאה שנישאה בקדם-קונגרס לחקר בעיותיה של הוראת העברית, י"ב-ט"ו באב תשמ"ט, בהקשר עם הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות. בעקבותיו יבוא חיבור נוסף שיעסוק בתפיסת המליצה, שימושה והגדרתה בכתבי המשכילים ובהמאסף.

1 בעז שכביץ, פרק מתוך בעיות בסגנון הפרוזה המסאית של ראשית הספרות העברית החדשה על-פי הפרוזה של רנ"ה וויזל, עבודת דוקטור (ירושלים, תשכ"ג): "ארבע לשונות [:] עיונים של ספרות בלשון המשכילים על פי 'המאסף', מולד (סדרה חדשה) א (2, יולי-אוגוסט 1967), עמ' 236-242; "מיעוט-פנים וריבוי-פנים בדימוי", תרכ"ג, לו (ד, תמוז תשכ"ח), עמ' 374-396; "רובדי אוצר המלים ב'דברי שלום ואמת'", לשוננו, לב (ירושלים, תשכ"ח), עמ' 304-307; "שיעורו וגיוון-שיעורו של המשפט בכתבת-העיון שבעברית", לשוננו, לד (ירושלים, תשל"ל), עמ' 210-224.

2 יהודה גרוזובסקי, מלון השפה העברית (תל-אביב, תרצ"ה), עמ' 538.

3 א' אבן-שושן, המלון החדש, ג (ירושלים, תשכ"ז), עמ' 1366.

העברית: "סגנון מנפח שיש בו משום שימוש בשברי-פסוקים".⁴ חוקרים – ביניהם לחובר וקלוזנר – משתמשים במשמעויותיה השונות של המלה בערבוביה, ועל פי רוב לגנאי. והוא מעיר, כי משמעותו של המונח 'מליצה' התחיל במובן של 'ריטוריקה' – ההבעה על-פי חוקי הטוב והיפה – וסופו במשמעות של ההבעה הגרועה והמגונה.

חוקר הלשון מונה את כל 'ההאשמות' שמאשימים את ה'מליצה': שהיא ארכנית, כבדה ועמוסה, שהיא מעורפלת, שהיא משובצת פסוקים ושברי פסוקים, שהיא מקושטת, שיש בה לשון נופל על לשון, שהיא מחבבת מלים שאין להן אח במקרא, שהיא מעשה דפוסים של שגרה (קלישאות), ושהיא ריקה ונפוחה, והוא קובע שכל הטענות הללו אינן מייחדות את המליצה, ושניתן למנותן כנגד סגנונות אחרים.⁵

שכביץ מסיק, שעיקר הטיעונים כנגד ה'מליצה' נוגעים ל"ריבוי": "הארכנות הריבוי ריבוי של כמות, השיבוץ שהוא ריבוי של אסוציאציות, הקישוט שהוא ריבוי של איכות, שימוש המלים הנדירות שהוא ריבוי של ייחוד ושל זרות". המשכילים, אליבא דידה, השתמשו בעברית כלשון "קנויה להם מן הכתובים", ולא חשו להבדיל "במדרגתם של מלים ושל שימושי הלשון" [שם, 667]. ובכן, בסופו של דבר נמצא גם שכביץ מסכים עם התפיסה השלילית של ה'מליצה'. דומה שנוכל להבין את פשר היחס השלילי כלפי ה'מליצה' אם נלך אצל אחד מגדולי הספרות העברית במאתנו, ביאליק, שאל-נכון יד לו בקביעת היחס הזה אל המליצה המשכילית. לפני למעלה מחמישים שנה יצא ביאליק חוצץ כנגד הסגנון 'השיבוצי' או 'המוזאי' של הפיוס שנמשך עד תקופת ההשכלה. הוא מגדיר שימוש זה כ"דבור שמתוכו מבריקה איוו מלה מפוצצת או מבטא מפעם [מפעמים?] ומפתיע, ולפעמים גם חצאי פסוקים מכתבי הקודש".⁶ המשוררים העבריים חיקו את המשוררים הערביים בשימושי המלים – "הם ראו את חשיבות המלה לא בתור היותה חלק קטן ביצירה אמנותית, אלא כאבן חן, שיש לה לבדה ערך עצמי" [שם, יב].

4 יעקב כנעני, אוצר הלשון העברית, ט (תל-אביב, תשכ"ח), עמ' 2959. וראה, לדוגמה: "ריבלין, 'בית מדרשה של ירושלים', מאזנים, א (ו, תרצ"ד), עמ' 96: "היו 'סופרים' אשר 'המליצה' היתה עיקר להם ולא צפנו בתוכה שום רעיון מחשבה. ואולם גם אלה שהיה להם מה להגיד... לא מצאו את הבטוי הנכון להגיגם, והמליצה האפילה על המחשבה עד לבלתי הכיר עוד עתה מה היה ברצון הסופר להגיד". כינויי גנאי כנגד המליצה מובאים גם במאמרו של נ' סוקולוב, "מגפת המליצה הנכריה", מאזנים, א (א-ו, תשרי-אדר תרצ"ד), עמ' 40.

5 "בין אמור לאמירה [:] למהותה של 'המליצה'", הספרות, ב (3, אוגוסט 1970), עמ' 664-666: והשווה תקצירי הרצאות של ב' שכביץ, "'המליצה' מהי?", הקונגרס העולמי ה-3 למדעי היהדות (ירושלים, תשכ"ה), עמ' 146-147: ד' סדן, "חידוש שסופו שיגרה – כיצד?", שם, עמ' 152.

6 ח"נ ביאליק, "לתולדות השירה העברית החדשה", דברים שבעל פה, ב (תל-אביב, תרצ"ה), י-יא.

ביאליק סבור, שהמשוררים העבריים "השתמשו בחרוזים ובפרוזה השבוצית ולא המשיכו את צורות התנ"ך, שאין בו כלל מן הקשוחים החיצוניים ושיפי המלה מותנה לא מעצמה, אלא מאותו המקום שהיא תופסת..." זו סיבת הזרות "צורמת [ה]אוזן" בקריאת הפרוזה שלהם. לדעתו, "אין שום יופי פנימי, חומר מתאים במידה שווה אל הצורה ואל התוכן" [יב]. לדעת ביאליק, זאת היא הקלקלה הנמצאת גם בספרות ההשכלה. לאור הנחתו זו הוא קובע כי רמח"ל, שקרא "תגר על הסגנון השבוצי בפרוזה", הוא המשורר הראשון של השירה העברית החדשה [יד-טו].

עוד טוען ביאליק, כי עד מנדלי היתה הספרות העברית, מן הבחינה האמנותית, "לא כלום". "עטם היה מסרט כל הימים על-גבי הקליפה, ואל ה'תוך' לא חדר... לשם ציור הטבע - אף לכך היו מוכנים בידם שנים שלשה מטבעות מחוקים מן התנ"ך...".⁷ "עד מנדלי היו לנו שעשועי או תעתועי לשון, כרכורי לשון וטלאי לשון; מנדלי נתן לנו לשון שלמה אחת... הוא היה כמעט הראשון בספרות החדשה, שחדל לחקות את הספר - הוא חקה את הטבע והחיים" [שזן]. ביאליק מבטא אפוא את היחס השלילי כלפי סגנון ההשכלה והמליצה המשכילית - אותו היחס שהשתלט בחיינו הספרותיים, וחדר גם אל הביקורת הספרותית ואל ההיסטוריה של הספרות, שאמורות להיות שקולות ואובייקטיביות.

אם נלך אצל החוקרים המודרניים של השירה העברית בימי-הביניים נבחין בהערכה אחרת של השימוש בשיבוץ המקראי וביחס שונה כלפי המליצה. פליישר, העוסק בשירת-הקודש, מסביר את "זיקתה הסגנונית של הפייטנות הקדם-קלאסית אל המליצה המקראית": "ה'שיבוץ' המקראי, כלומר מעשה שילובם של שבירי-פסוקים וצירופי-לשון מן התנ"ך ברקמת סגנונה של יצירה ספרותית, הוא אמצעי קישוטי קדום וקבוע בספרות העברית. אין לך תקופה בספרות העברית שלא 'שיבצה' מקראות בסגנונה, אם מעט ואם הרבה. השיבוץ מוסיף יוקרה לטקסט הספרותי, משפיע עליו צלילי-לוואי הנגררים עם המלים המשובצות מ'סביבתן' המקורית, ומוסיף לו חן של הפתעה. אף הוא מעורר אצל המאזין התפעלות ממימנותו של המחבר, היודע יפה כל-כך את המקרא והמשכיל לשלב בצורה חלקה כלי-כך דברים שנאמרו בזמן אחר ובמקום אחר, ולעתים על עניין אחר, בטקסט שהוא מחברו כאן ועכשיו".⁸

דן פגיס, בעיונו בשירת-החול העברית, מסביר את התופעה של הסגנון השיבוצי כ"פועל-יוצא מן התחייה המקראית ומן הפואטיקה בת-התקופה כאחת".

7 ח"נ ביאליק, "מנדלי ושלשת הכרכים", כתבי ח"נ ביאליק, ב (תל אביב, תרצ"ה), שכו. השווה שימושו של ביאליק בתיבה 'מליצה' בתרגום דון קישוט איש למנשא (תל-אביב, תשכ"א), מג: "ולשון הספרים אף-היא עמקה וכבדה ונפתלה מהבין, לא הדר לה ולא טעם, כלה מליצה על-מליצה, אשה תפלה מרעותה".

8 עזרא פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים (ירושלים, 1975), עמ'

"מן המפורסמות הוא, שהשירה העברית בספרד נזקקה לא רק לאוצר-המלים של המקרא אלא לפסוקים ולחלקי-פסוקים, שהיא שיבצה בדברי השיר בהקשר חדש... מצויה כבר אצל ראשוני המשוררים בספרד שזירה מקראית פנימית, ויש שירים שרקמתם הלשונית עשויה בעיקר משתי-זערב של פסוקים ממקומות שונים במקרא. המקרא היה חלק בלתי-נפרד מחינוכו של כל משכיל: שבר-פסוק רמו אל הכתוב כולו. הקוראים יכלו לטעום טעם מיוחד, ולפעמים מפתיע, בקישור החדש של פסוקים ידועים מכבר ובהקשר החדש שהשיר שיווה להם. שיבוץ הפסוקים במיטבו... איננו אוסף של מובאות מליציות, אלא יצירה חדשה ודינמית"⁹.

מבין מבקרי הספרות העברית בני-זמננו דן מירון הוא אחד המעטים שנדרש לנושא המליצה השיבוצית בספרות ההשכלה מבחינתה הספרותית. בדיון על סגנונו של אברהם מאפו, מסביר מירון, כי ההכללות השוללות את המליצה בספרות ההשכלה היו דרושות ומובנות בשעתן במסגרת שידוד המערכות בספרות. "אך השתרשותן בביקורת ובהרצאה והגשתן של תולדות הספרות עד לימינו היא סימן לעצלות המחשבה ולחוסר רגישות והבנה ביחס למורשה הספרותית שלנו", כותב מירון. "הסגנון השיבוצי, כמוהו כשאר כליה של ספרות המליצה, אינו קלוקל מעיקרו; רק דוגמאותיו הגרועות... קלוקלות הן... הטעם המתגלה בסגנון השיבוצי אינו נפסד, אלא רק שונה מאוד מן הטעם המקובל עלינו. המושגים האסתטיים-הפואטיים שעליהם הוא מבוסס אינם עולים בקנה אחד עם המושגים אשר עליהם מתבסס... שיפוטנו הספרותי"¹⁰.

מירון מגדיר את הסגנון השיבוצי (לעומת הסגנון הפיוטי ה"חופשי", שהציג ביאליק) כ"מערכת של נוהגי-קישור לשוניים, הבאה לבטא התכוונות הבעתית מסוימת באמצעות חיבור יחידות לשוניות, הנתפסות כמוגמרות מלכתחילה וכבעלות ערך לשוני-אסתטי משל עצמן, מבלי קשר ביניהן לבין ההתכוונות החד-פעמית המתבטאת באמצעותן. מכאן ששליטתה של ההתכוונות בארגון הלשוני של ההבעה מוגבל הוא, ולעתים הוא מצטמצם בכחירה של יחידות הנחשבות למתאימות פחות-אז יותר ובקישורן התחבירי. בשום מקרה אסור להתכוונות לטשטש את עצמאותן של היחידות ולהתיך אותן עד כדי איבוד השלימות האוטונומית שנקנתה להן כביכול עוד קודם שנוצרה הזיקה העניינית והתחבירית שבינה לביןן. שלימות זו מקורה על הרוב במקורן הספרותי המוכר של היחידות.

התכונה האופיינית ביותר לסגנון השיבוצי העברי הוא השימוש בצירופי-מלים מן הטקסטים המקודשים, בעיקר מן התנ"ך, כביחידות מוגמרות וקבועות, שהסופר יכול אך להצמידן זו לזו במחרוזות ערוכות לפי סדר שונה, אך לא להביא בהן שינויים מרחיקי-לכת" [שם, 28-29].

9 דן פגיס, *חידוש ומסורת כשירת-החול העברית: ספרד ואיטליה* (ירושלים, 1976), עמ' 70.

10 דן מירון, *בין חזות לאמת* (ירושלים, תשל"ט), עמ' 32-33.

מירון הציע להשתמש בניתוח יצירתו של מאפו "כנקודת מוצא לבחינה מחודשת" של מהותה וערכה האמנותי של המליצה". הוא מצביע על אמנות המליצה המתוחכמת של מאפו וקישורה של מערכת תבניות לאורכה של היצירה. וסבור, ש"כדי להבין את אמנות המליצה חייבים אנו להתאמן בקשב לקולה הכפול של הלשון". הוא מוצא שלעיתים "מתרחבת הפוליפוניה של הסגנון השיבוצי... מדוקוליות לתלת-קוליות ואף לרב-קוליות" [33].

ג.

מה הביא הידרשות המשכילים לסגנון זה? כפי שצינתי בספרי, "בראשית תקופת ההשכלה נאלץ סופר ההשכלה העברית להתמודד עם הלשון העברית המתחדשת והצרכים החדשים של היצירה המודרנית. סופר ההשכלה העברי בא לבטא דרך חדשה וגישה חדשה וברגישותו לבעיית הלשון הוא מתמרד תחילה בסגנון הרבני, שלדעתו, ביטא את עולם הישן. המשכיל העברי מבקש לו דרכי ביטוי חדשות ומודרניות כדי להביע את תמונת העולם החדשה שאותה הוא שואף לצייר. עצם המשאפה להידרש לסגנון חדש עשויה לעורר הערכה רבה, אך הגשמתה לא היתה קלה, ואל-נכון לא השכילו כל המשכילים להגיע לכלל סגנון חדש. המשכילים הראשונים ינקו מן העולם התרבותי הישן, שנגדו התמרדו, ועליכן למרות מאמציהם לרחק מן האידיום הרבני, מוצאים אנו, כי כמה מהם עדיין נדרשים לכלי-הביטוי המיושנים שמהם הסתייגו".¹¹

בד בבד עם זאת היתה נטייתם הטבעית של המשכילים "לשימוש באידיום התנכי, שאותו החשיבו כמייצג את העברית הטהורה במיטבה. ואכן, עלה בידיהם ליישם את העברית התנכית לשירה האפית ולדרמה הפיוטית שבחלקן נסבו אל נושאים תנכיים, ובזאת הצליחו ליצור הרמוניה בין הסגנון ובין תוכן השירה או הדרמה. ואולם לא כן היה המצב בכתביהם הפילוסופיים או המסאיים בשאלות הלשון, שלא להזכיר את חיבוריהם בשאלות השעה: בענייני חינוך, מדע וחברה. כמי שהיו אמונים על חיבורי הפילוסופיה והתיאולוגיה היהודית בימי-הביניים... נטו המשכילים להידרש לעברית הביניימית לצורך כתיבה שלא עסקה בבלטריס-טיקה" [שם, 23]. יש אפוא להטעים, כי ההנחה שהסגנון המקראי הוא לכאורה הסגנון השלט בכל ספרות ההשכלה היא הנחה מוטעית, כפי שציין כבר ש' הלקין.¹²

לסיכום ייאמר, כי "ההידרשות לאידיום המקובל והידוע, שנלקח מאוצר המקורות של מורשת התרבות העברית, הביאה... ליצירת המליצה המשכילית בשימושה המודרניים" [שם, 24].

11 וראה הדיון בספרי כמאכקי תמורה (תל-אביב, תשמ"ח), עמ' 23-24.
12 שמעון הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, א (ירושלים, 1984), עמ'

ג.

יש ליתן את הדעת שהשיבוץ המליצי אינו עשוי מעור אחד. פגיס, למשל, מבחין בכמה סוגים של השיבוץ הביניימי, הבחנה שיכולה לסייע לנו בכדיקת השיבוץ המשכילי. הוא מונה שלושה סוגי שיבוץ:

א. "השיבוץ הנייטרלי, שעיקרו שימוש לשוני". שימוש במלים וצירופים ואפילו יחידות של חלקי-פסוקים שאינם באים לרמוז על ההקשר התנכי [בספרו הנ"ל, עמ' 71].

ב. "שיבוץ שיכול לעמוד גם בפני עצמו, אבל עיקר פעולתו בידיעת מקורו" [72]. לדוגמה: "השיבוץ שונה-ההוראה – המוציא את הפסוק לא רק מהקשרו המקורי, אלא משנה את מובן מלותיו, לעתים קרובות בדרך ההיתול והחידוד" [73].

ג. "שיבוץ או מערכת-שיבוצים הפועלים בכל השיר או ברובו כמרכז רעיוני או ציורי, או גם כחלק ממבנה הפנימי" [75].

בשני הסוגים האחרונים הללו השימוש ב'מליצה' התנכית נדרש לקונטקסט התנכי במידה זו או אחרת. וכך נעשה לעתים הטקסט התנכי הנרמז כתת-טקסט הכרחי ברקע הסיפור המודרני. אם תת-הטקסט הולם את האירוע או התיאור, הרי שהוא תורם לסיפור ומעשיר אותו בתכנים ובצבעים המקוריים. אך אם אינו הולם את הסיפור המודרני, הריהו יוצר עימות אירוני עימו ועשוי להעשיר את הסיפור מהיבט אירוני. כמובן, שימוש שאינו הולם כלל עלול לגרום לחוסר התאמה מוחלט (incongruity) בין הטקסט הנמסר והטקסט (התנכי) הנרמז, ובכך ליצור מתח, שלא עלה בדעתו של המחבר [אם נניח כי נוכל להתחקות אחר כוונתו, או שכוונתו היא מעניינו של המבקר] ושאינו מעשיר את הטקסט. שימוש מעין זה יהיה שימוש בלתי מוצלח.

ד.

להלן נבחן את שימושי המליצה בכתביהם של כמה מן המשכילים העבריים בראשיתה של ספרות ההשכלה בשלהי המאה ה'ח"ח, ובמיוחד בספרו של שמואל רומאנילי, *משא בערב*,¹³ שהוא ספר מסע השייך לז'אנר של ספרות המסעות (travelogue). רומאנילי מתאר את מסעו האוטנטי לצפון-אפריקה ואת שהותו שם במשך ארבע שנים. הרחבתי את הדיבור על ספר זה במסגרת דיוני בסוגה הספרותית של ספרות המסעות בהשכלה העברית.¹⁴

הביקורת לדורותיה נתתה חסד לרומאנילי, וציינה במיוחד את סגנון לשונו בספר זה. לחובר, דרך משל, שיבח את "עשר שפתו היפה" [תולדות הספרות

13 משא בערב (ברלין, תקנ"ב).

14 "ספרות המסעות כסוגה ספרותית בהשכלה העברית [:] 'משא בערב' לשמואל רומאנילי", מגוון, מחקרים בספרות העברית ובגילוייה האמריקניים (לוד, תשמ"ח), עמ' 299-321.

החדשה, א, תרפ"ח 109], וקלוזנר עמד על סגנונו החי [בהיסטוריה של הספרות העברית החדשה, א, תש"ד, 315-319]. אך דיון של ממש ב'סגנונו' או בשימושי המליצה בספרו של רומאנילי - חסר. עיון דקדקני בשימושי המליצה בספרו עשוי לתרום לתובנה במהותה של המליצה בראשית ההשכלה.

בתחילת הספר מתאר רומאנילי הפסקה לסעודת-צהריים בעת מסע. תיאור הפיקניק - או שמא נאמר: טוויג, או סיכולת - מושך את תשומת לב הקורא. המספר פותח במסירת הזמן: "ויהי השמש אל מחצית היום". להלן נמסר האירוע: "ונשב לאכול לחם". מיד לאחר-מכן בא תיאור המקום: "בנאות דשא תחת צאלי עצי השדה אל מיכל מים הנגרים בלאט ובנהמת חסד". לאחר תיאור המקום מביא המספר את תיאור עריכת השולחן: "המליץ רפד שמיכה על החציר", ולסוף - עריכת הסעודה: "ויכרה לנו כרה מכלת מביתו די השיב את נפשנו".¹⁵

רומאנילי משתמש בתמונות לשון תנכיות ובדפוסי-לשון מקראיים מקובלים כדי לבטא את חוויותיו והתרשמויותיו ולהעבירן אל הקורא. בציון הזמן, "ויהי השמש אל מחצית היום", כוונתו של רומאנילי לומר (אם נשתמש בסגנון ספרותי גבוה של ימינו): "עמדה חמה באמצע הריקיע". אך בסגנון המליצה הריהו אומר:

ויהי השמש אל מחצית היום

רומאנילי נדרש אפוא לדפוס הלשוני התנכי "ויהי השמש", הלקוח מן הפסוק "ויהי השמש לבוא ותרדמה נפלה על אברם" (בראשית טו, יב).¹⁶ והוא מעתיקו אל המצב המתואר בסיפורו, תוך שילוב עם הביטוי "מחצית היום", השאוב מנחמיה ת, ג: "מן האור עד מחצית היום". שני דפוסי הלשון השיבוניים אחויים זה בזה במלת היחס "אל". רומאנילי שינה את הוראת המשפט הראשון והשמיט את הפועל "בוא", שהוראתו בהקשר עם שמש היא שקיעה, וכך הוא שובר את ההוראה התנכית המקורית ומחדש מובן שונה ומקורי על פיה. ואף-על-פי-כן הוא מניח את הפועל המושמט 'באה' כמובן מאליו מתוך הזיקה המתבקשת עם הפסוק המקורי, אך במשמעות שונה, כאילו אמר: "ויהי השמש באה אל מחצית היום". הפסוק המקראי המקורי נשאר ברקע ותורם את הפועל החסר במשפט שלפניו, אך מילוי הפער נעשה על-ידי הקורא המתוחכם.

השימוש "ויהי... אל" מצוי במקרא בדרך-כלל כשגרת-לשון בפתחת הנבואות, כגון "ויהי דבר ה' אל...". והמבנה התחבירי היסודי שלה משפט: פועל, שם-עצם, מלת-יחס, נשמר כמידה מסוימת גם כאן. רומאנילי נאמן אפוא לתשתית התנכית המצויה ב'זיכרון הרקע'. השיבוניים במשפט זה הם כמתכונת השיבוץ הנייטרלי (על-פי הגדרתו של פגיס), דהיינו, שיבוץ שאיננו מחייב רפרור

15 עמ' ב, במהדורת תקנ"ב: עמ' 26, במהדורת 'דורות' (ירושלים, תשכ"ט).

16 וכן: בראשית טו, יז: "ויהי השמש באה ועלטה היה". ההדגשות במובאות התנכיות לצורך הבלטת השאלה.

להקשר מקראי ספציפי. אדרבא, קישור לפסוקי ברית-בין-הבתרים יחטיא את המטרה וייצור איררה בלתי-מתאימה לתיאור המודרני.

וְנֹשֵׁב לֶאֱכֹל לֶחֶם

המשפט "וְנֹשֵׁב לֶאֱכֹל לֶחֶם" נראה כמושתת על הפסוק "הוא יושב בו לאכול לחם (יחזקאל מד, ג), בשינוי הגוף ושימוש בוי"ו ההיפוך המצויה בדוגמאות דומות ["יושב המלך על הלחם לאכל" (שמואל א כ, כד) או "לאכל לחם עם חתן משה" (שמות יח, יב)]. לשונו של רומאנילי נראית חסכונית, עניינית ומתפקדת כהלכה במסירת המידע על האכילה. המחבר משכתב את המשפט על-פי תבנית מקראית קבועה. עם זאת, ההקשר המקראי הספציפי אינו מעשיר את הסיפור המודרני.

בְּנֵאוֹת דְּשֵׁא תַחַת צְאָלִי עֲצֵי הַשְּׂדֵה

משפט זה, המתאר את מקום הפיקניק בחיק-הטבע, מכליב קטעי פסוקים ההולמים את התיאור: "בנאות דשא" מתבסס על הפסוק "בנאות דשא ירביצני" (תהלים כג, ב), בהשמטת הפועל. יש להעיר, כי לגבי הקורא המצוי אצל התנ"ך, סגנונו ודפוסי לשונו, הן בתקופת ההשכלה והן בימינו, התמונה האידיאלית התנכית המקורית העולה מקטע הפסוק הנרמז "בנאות דשא ירביצני" ומהמשכו (שאינו מובא כאן) "על מי מנחות ינהלני", משרה מרוחה גם על ציורו המודרני של רומאנילי. השימוש בפסוק מקראי הנאמר גם בתפילה¹⁷ מחזק את ההרמז הקונטקסטואלי-התנכי של השיבוץ. השיבוץ הישיר של שתי המלים בלוויית אות השימוש 'ב' מחייבות את הקורא להשלים את תמונת-הלשון החלקית כדי למלא פערי תיאור. השיבוץ יכול אמנם לעמוד בפני עצמו, אבל ההקשר המקראי הייחודי תורם רבות לתמונה המודרנית.

תיאור המקום: "תחת צאלי", שואל מהפסוק "תחת צאליים ישכב" (איוב מ, כא), בהשמטת הפועל, כיוון שהמחבר מתאר מקום, ובהסמכת שם העצם "צאליים" שאינה במקור.¹⁸ השימוש הנדיר בשם שיח או עץ, "צאליים", שבמקורו נקרא כן משום שענפיו מטילים צללים, במובן של ענף, נסמך על מקור שם העץ ומשמעותו כמטיל צל. בעל המליצה המקראית מניח, כי הקורא אמון על ברכי המקרא ומכיר את מובן האזכור. בנוסף על כך תורם השימוש ב"צאלי" איכות הומופוניית וצליל מוסיקאלי הרמוזים על תמונת הצל המבוקש, והתיבה "צאלי", המחליפה את התיבה המתבקשת "ענפי", תורמת ליצירת תמונה של "ענפים מצלים", המעשירה את הטקסט. התיבה "צאליים" נסמכה אל "עצי השדה" שמקורו בישעיהו נה, יב: "וכל עצי השדה ימחאו כף", ובמקומות אחרים,¹⁹ והועברה בלא התיבה "כל" ובלא הפועל. נטייה זו של המליצה המשכילית

17 בקבלת שבת על-פי נוסח ספרד, וכן לפי מנהג חסידים.

18 בפסוק הבא באיוב מ, כב, מופיע השימוש "יסכהו צאליים צללו, יסכהו ערביי-נחל".

19 יחזקאל יז, כד: "וידעו כל עצי השדה", ועוד.

להשמטת פעלים מן השיבוך קיימת בהרבה מן הדוגמאות משום אי-התאמת הגוף, או משום שבמליצה אין פעולה אלא תיאור. חלקו השני של השיבוך יכול לעמוד בפני עצמו ואינו מצריך הירשות אל הטקסט או אל הקונטקסט המקראי.

אל מיכל מים הנגרים בלאט וּבְנֵהֶמֶת חֶסֶד

מלת-היחס "אל" באה כאן כמוכן "אצל" (כגון: "וייהי הם יושבים אל השלחן" – מלכים א יג, כ), והיא מקנה למשפט כולו נעימה ארכאית המסייעת בעיצוב הלשון המקראית של הטעם. "מיכל מים" (=פלג מים) מובא מתוך שמואל ב יז, כ: "עברו מיכל המים" תוך הכלבה עם "מים נגרים" על-פי "כי מות נמות וכמים הנגרים ארצה" (שמואל ב יד, יד). המחבר שָׁזַר שני מבטאי-לשון זה בזה באמצעות הצלבת התיבה המשותפת "מים" לכלל מליצה שיבוצית 'מקורית'. ה"א הידועה שהושמטה מן המלה "מים" – לשם ציון הסתמי – נשמרה במלה "הנגרים", כבמקור. תואר הפועל "בלאט" אינו אמור במקרא, והוא מובא בשופטים ד, כא: "ותבוא אליו בְּלֹאט", כמוכן "בסתר", ונתחדש במשמעות "לאט" ו"במתנות". ההקשר המקראי אינו נדרש בקטע זה והשיבוצים עומדים בפני עצמם. עם זאת ידיעת המקור נדרשת מן הקורא משום השימוש במלה יחידאית כ"מיכל" מים.

הביטוי "נְהֵמֶת חֶסֶד" מחודש, כנראה, על-ידי רומאנילי ויסודו אולי על-פי "בְּנֵהֶמֶת ים" (ישעיהו ה, ל), או "מְנֵהֶמֶת לבי" (תהלים לח, ט), והסמיכות " – – חסד" על-פי "וְאֶהְבֶּת-חֶסֶד" (מיכה ו, ח). מטבע-הלשון נטבע על-ידי המרת המלה "אהבת" ב"נהמת", שתמונתן המקצבית והתצורתית זהה: $\dot{x} \dot{x} \dot{x}$, תוך שמירת החרוז הפנימי. וכך מצליב רומאנילי מבטא לשוני בן שתי מלים על-פי תצורה דקדוקית מקראית – והחידוש: מליצה שיבוצית 'מקורית', שאינה מצויה במקרא. גם כאן לא נדרש הקונטקסט המקראי, והשיבוך עומד בפני עצמו.

המליץ רַפֵּד שְׁמִיכָה עַל הַחֲצִיר

משפט זה נראה מודרני לחלוטין בלא השימושים התנכיים הישירים ולכאורה בלא רימוזים מקראיים. העדר וי"ו ההיפוך יוצר תחושה של משפט מודרני למהדרין, אף-כי בעברית בת-זמננו נראה הפועל 'רפד' שלא במקומו. כיום היינו אומרים: "המליץ פרש שמיכה". ואכן, גם כאן חידש רומאנילי באופן מתוחכם ושגון למדי מליצה המניחה זיקה לתשתית התנכית. המחבר סומך על הקורא שיאיש את הביטוי "רפד שמיכה" על-פי מקורו המקראי על-ידי קישור הפועל "רפד" עם שם העצם "שְׁמִיכָה" על-פי הפסוק "סְמִכּוֹנֵי [לשון שמיכה] בְּאֲשִׁישׁוֹת. רַפְדּוֹנֵי בְּתַפְחוּחִים" (שיר השירים ב, ה). במקור נמצאים הפעלים "סמך" ו"רפד" בתקבולת משלימה זה לזה. הסופר-המליץ נסמך על הקבלה זו ועל יכולתו של הקורא לגלות את החידוד והחידוש שבמליצה השיבוצית. הפועל "רפד" נשאר, כבמקור ואילו הפועל "סמך" הופך לשם עצם במטבע-הלשון המחודש של רומאנילי. ההקשר המקראי נדרש לצורך הבנת החידוד, אך אינו תורם ממקורו להשלמת התמונה והעשרתה.

המליץ הנזכר במשפט המצוטט – הוא המתורגמן, על-פי בראשית מב, כג. "על החציר" שאול מן התיבה התנכית המופיעה פעמים רבות במוכן של עשב-בר (לאו דווקא יבש), כגון: "מצמיח חציר לבהמה ועשב לעבדת האדם" (תהלים קד, יד), בתוספת מלת היחס "על", שאינה מופיעה בצמוד עם חציר במקרא.

יזכרה לנו פרה מפלת מביתו די השיב את נפשנו

יש לשער, שהמחבר נתקשה למצוא תיאור הכנת "פיקניק" במקרא, ועליכן בחר להמשיך בתיאור סעודה המצוי במקרא: "ויזכרה לנו כרה" בנוי על-פי "ויזכרה להם כרה גדולה" (מלכים ב, ו, כג), בשינוי כינוי הגוף במלת היחס לשם התאמה לסיפור ובהשמטת התואר "גדולה" (שאינה מתאימה לתוכן). הקונטקסט המקראי עוסק אמנם בהכנת סעודה רבת, אך רומאנילי משתמש בו לצורך סעודה קלה, כאמור, בהשמטת התואר "גדולה".

"מכלת מביתו" מובא במתכונת המשפט "מכלת לביתו" (מלכים א, ה, כה), בשינוי אות-היחס. "די השיב" נמסר על יסוד הפסוק "ואם לא מצאה ידו די השיב לו" (ויקרא כה, כח), ואילו הביטוי "השיב את נפשנו" על-פי "להשיב נפשו" (איוב, לג, ל), בהתאמה לסיפור, ובתוספת מקבל הפעולה "את", ושני הביטויים שלובים בקליבה זה בזה. חידושו של רומאנילי בשזירת שני ביטויים תנכיים קרובים על-ידי מלת-קישור זהה – "השיב" – לכלל מבטא-לשון הנשמע תנכי לכל דבר. ההקשר המקראי אינו נדרש כאן, והמליצה עומדת בפני עצמה.

ה.

נוכל להגיע לידי תוכנה על דרכו של רומאנילי בשיבוץ התנכי אם נשווה את תיאורו לתיאורים דומים של סעודת-צהריים בלשון המשכילים ובלשון ספרות-המסעות העברית והלועזית.

באידיליה המישלונית "גדעון הרועה", שנדפסה בהמאסף בתקמ"ה, מתאר חיים כסלין בלשון חסכונית, שתשתיתה תנכית, ארוחת-צהריים, כדלקמן: "ויהי בעת הצהרים, ואָחיו ישבו לאכול ולשתות"²⁰ נשים לבנו, שהזמן מפורש פה בלא הציוויות המצויה אצל רומאנילי, שתיאר את חצות היום בציר השמש. הארוחה גם היא נמסרת באופן כללי באמצעות הפעלים "ישב" ו"אכל" בתוספת הפועל "שתה" שאינה נמצאת אצל רומאנילי, "בעת הצהרים" מבוסס על "בעת צהרים" (ירמיהו כ, טז). "ישבו לאכול" מבוסס על פסוקים שהזכרנו לעיל (כגון יחזקאל מד, ג), ו"לאכול ולשתות" גם הוא מקראי (מלכים א ית, מב, ובמקומות אחרים). אל-נכון, שיבוציו המליציים של חיים כסלין אינם כה מתוחכמים כשיבוציו של רומאנילי.

שימוש דומה בציון הזמן נמצא ב"משל השלג, האדמה והנהר", שנדפס באותו גיליון של המאסף: "ויהי לעת הצהרים והשמש יצא על הארץ." המחבר אינו

20 ח...כ. [חיים כסלין], "גדעון הרועה", המאסף, ב (תקמ"ה), עמ' כא.

נוקב בשעה קבועה אלא מביא שימוש קונבנציונאלי של זמן.²¹ נראה, כי קיימת נטייה להתייחס לזמן בציון קונבנציונאלי ולא בציון זמן מדויק.

גם המחבר זה נדרש לשיבוצים מקראיים: "ויהי לעת הצהריים" מבוסס על "ויהי לעת הערב" (שמואל ב יא, ב) – בחילופי הזמנים. ו"השמש יצא על הארץ" הוא שיבוץ ישיר על-פי בראשית יט, כג. אך שימושו של המחבר פשוטים וישירים יותר מאלה של רומאנילי.

מעניין להשוות תיאור פיקניק דומה המצויר בידי סופר ההשכלה ועורך המאסף, יצחק אייכל. תיאור זה מצוי באיגרותיו של אייכל שאף הן כלולות בז'אנר הספרותי של המסע, והן גם נכתבו בפרק זמן קרוב לכתיבת ספרו של רומאנילי. עניין מיוחד לנו אפוא בתיאורו של אייכל, אף כי האוירה והסביבה הינן תרבותיות יותר מאלו המתוארות בידי רומאנילי. וכה כותב אייכל: "מלון אחת על אם הדרך, פה נשענו תחת העץ לשאוף צל כחום היום, ואכלנו לחם צהרים מאת אשר נצטידנו, וישבנו שם עד אשר פלו העבדים לאסור את המרכבה".²²

אייכל מקצר בתיאור המקום ואף מציין את המיקום ככסניה על פרשת הדרכים, המתאים לסיפור מסעו המאורגן יותר מלמסעו של רומאנילי וכן מתאים יותר לחברת הנשים שנלוותה אל אייכל במסעו. העץ מופיע גם כאן אך בלא הפירוט והקישוט הלשוני של רומאנילי. אייכל מסביר את השהייה גם לשם מנוחה וכן לשם הכנת המרכבה (החלפת הסוסים?), ועליכן הפועל "נשענו" משרת את מטרתו. תיאור הזמן אינו מצוי כאן, אך לעומתו קיים תיאור מצב הצהריים – "כחום היום", שהוא שיבוץ תנכי (בראשית יח, א, ועוד). הוא הדין בצירוף "לשאול צל", שאף הוא שיבוץ תנכי המבוסס על איוב ז ב: "כַּעֲבֹד יִשְׂאֵף צֶל". חיבור שני אלה מעלה תמונת יום חם.

הצירוף "לשאוף צל" נשמע לאוזננו המודרנית מוזר ביותר, אך מבחינת השיבוץ התנכי, הרי שאייכל הוציא את הפועל "ישאף" מהקשרו התנכי, המקביל ל"יקוה" ["זכשכיר יקוה פֶּעֶלו"], שמקורו בהפשטה של פעולת שאיפת הרוח [שאף־קיווה], והוא מחזירו למשמעותו המקורית. ואולם נותר ניפור־מה בין הפועל "לשאוף" ובין המושא "צל" כתוצאה מן השימוש בפועל שלא בהפשטה. שהרי אי־אפשר לשאוף צל כפי שאפשר לשאוף רוח. עם זאת, התמונה המיטונומית היא נאה ויש בה חידוש וחיידוד כאחד, בעיצוב תמונת לשון של שאיפת הצל כשאיפת רוח... המידע על ארוחת־הצהריים מצומצם, ונוספו פרטים על המרכבה שאינם מצויים בתיאורו של רומאנילי. באופן כללי, העדר השימוש בו"ו" ההיפוך מוסיף נימה מודרנית לטקסט זה של אייכל.

תיאור הדומה לתיאור המסע של אייכל נמצא בכתיבתו של הנוסע למפרייר שאף הוא ביקר במארוקו באותו פרק זמן ששהה בה רומאנילי: "At noon I fixed upon the most shady spot I could find, and, agreeably to the

21 ר-ק, "משל השלג, האדמה והנהר", שם, עמ' פה.

22 איצק אייכל, "איגרות יצחק אייכל", שם, קלו.

23 Moorish fashion, sat down cross-legged on the grass and dined. לפרייר משתמש בתיאור חסכוני, והזמן נמסר "at noon" בלא ציון מקומה של השמש בקיע אותה שעה. חיפוש הצל מודגש, וכן נוסף מעט "צבע" מקומי בפירוט הישיבה המזרחית (הנמצאת אצל רומאנילי במקום אחר [יג: 40. כט: 61]). מקום הישיבה, בדשא, נמסר בקיצור מאקסימאלי, וכן גם המידע על הארוחה.

השוואת סגנונו של רומאנילי לסגנונות האחרים שהבאנו תעלה עושר לשוני ומיומנות פיוטית השמורים לבעליהם לטובתו.

דין שנאמר, כי שגרת הלשון התנכית, גם אם היא מכלילה ואינה יורדת לעצם החוויה האישית ואף אינה מייחדת את ההבעה, הרי שיש בה יתרון רק בהפעלת הקורא ובשיתופו באירוע המתואר. טכניקת הכתיבה השיבוצית-המליצית דורשת מעורבות פעילה של הקורא במשחק זיהוי המקורות, וחישוב תהליך עיבודם, שיעתוקם או שכתובם.

עם זאת, עשוייה ההכללה להביא לדלדול הפרטים, לשטחיות התיאור ולהעדר הקונקרטיזציה של האירוע והמקום. וכך, על-פי השגרה: ארוחת-הצהריים היא "באמצע היום"; סעודה הינה "ונשב לאכול לחם"; הפיקניק נערך על דשא ובצל עצים. תמונת הנחל המפכה אף היא נראית כקונבנציונאלית על-דרך הרומאנסות או הציורים האידיליים של התקופה, אף כי ההבעה הלשונית גבוהה במיוחד בשימוש של רומאנילי בהזדקקו לכיטויים יחידאיים במקרא (Hapax Le-gomena) (כגון: "מיכל המים", "בלאט", "כרה", "מפלת") ויש צד ייחוד בהרכבי הביטויים המחודשים לו (כגון: "הנגרים בלאט" ו"בנהמת חסד").

תיאור השמיכה נראה כרגיל בפיקניק ואין בו משגרת הלשון התנכית אולי משום אופיו "המודרני", מלבד חידושו (?) הנ"ל של רומאנילי בביטוי "רפד שמיכה". מאידך גיסא, בעריכת הסעודה אין כל תיאור שעשוי לפרט מה אכלו, וכמה וכיצד אכלו. ההכללה, או ההפשטה, "כרה כירה" 'מכסה' את כל האפשרויות וממלאה את החסר. אך, כאמור, גם אייכל במסעותיו אינו נכנס לפרטי האכילה.

ניתן לבנו לכך, שתיאור אידילי של הסביבה תופס מקום נכבד בקטע המובא. שני משפטים מתוך שישה מוקדשים לו: שלוש-עשרה מתוך שלושים וארבע מלים מוקדשות לתיאור הנוף. יצוין, כי הנוף משמש לאיפיון עקיף של הדמויות והתמונה האידילית משקפת את מצב-רוחן של הדמויות בסיפור. ההדגש על הטבע ושלוותו מציין את הנטייה המשכילית, בעקבות רוסו, לשיבה אל הטבע, הרחק משאון הציביליזציה.

רומאנילי נדרש לקונבנציות לשוניות וספרותיות הנעזרות במבטאי לשון תנכיים שגורים. שימושי לשון אלה מטבעם גרמו להכללת החוויה במקום להביא

23 William Lempriere, *A Tour through the Dominion of the Emperor of Morocco*, third edition (Newport, 1813), p. 69.

לידי דיוק וייחוד בתיאור כחוויה אישית בלעדית.²⁴ השימוש בקונבנציות הלשוניות אין בו כדי לאמת את עצם החוויה או האירוע מגוף התיאור עצמו. מאידך גיסא, יש בהכללה כדי להצביע על יסודות המשותפים לכול, ובכך לשתף את הקורא בעצם החוויה.

לאור דיוננו זה בשימושי המליצה לא נוכל לקבל את הביטוי "שברי פסוקים" – מינוח המקובל בביקורת הסגנון המליצי, כנוצר לעיל – כאמור על רומאנילי. כפי שראינו, אין לפנינו שבירה שרירותית או אקראית של פסוקים אלא שימוש ב"מכיתות פסוקים" באופן אמנותי הבא לקדם את התיאור ולשרת את הסיפור. צדק אפוא קלוזנר שהבחין ב'מליצה' במשא כערב לרומאנילי (אף כי לא טרח לעמוד על מהותה) ולא צדק שכביץ שטען, כי "לשונו [של רומאנילי] נקייה ממליצה כמעט לגמרי".²⁵

השיבוץ המליצי של רומאנילי הוא מעשה אמנות, הדורש מיומנות הן מן הסופר והן מן הקורא, והוא חלק אינטגרלי ממארג היצירה. המליצה המשכילית מניחה קיומו של הקורפוס התנכי בתשתית היצירה העברית המודרנית – לעתים כתת־טקסט. היא דורשת מן הקורא לעמת את הכתוב ביצירה עם הקורפוס המקודש כדי להבין את מעשה האמנות הלשונית של הסופר וליהנות ממנו ובכך להבין את היצירה לרבידה. הקורא נדרש להשלים פסוקים שמובאים רק בחלקם כדי למלא פערי תיאור, ובכך נעשה הוא שותף פעיל ביצירה.

בעל־המליצה נוטה לשכתב משפטים על־פי תבניות מקראיות קבועות. יש שהוא שובר את המקור, אך שומר על תשתית של תמונות־לשון תנכיות. הוא מכילב משפטים באמצעות מלות־יחס משלו, ומשמיט פעלים מן הפסוקים המקוריים כדי להתאימם לטקסט המודרני. הוא מעשיר את התמונה על־ידי שימוש במלות המקור המקראי במשמעות שונה. וכן הוא מחדש מליצות שיבוציות 'מקוריות' תוך הקלבה במלה משותפת לשני אברי המשפט או על־ידי הכלבת מבטא לשוני בן שתי מלים על־פי תצורה דקדוקית מקראית, והתוצר: מליצה שיבוצית 'מקורית'-'מקראית' שאינה מצויה במקרא. וכמו־כן המליץ מרפד את שמיכת־הלשון ומחדש מליצות שונות על־דרך החידוד והחידה.

נראה אפוא, כי נכונה הערתי לגבי המליצה: אף אם "סגנונה המפואר של המליצה היה מלאכותי, מסורבל ולעתים מעורפל ובלתי־מתאים לשימוש יום־יומי של השפה, הרי שתכונותיה של המליצה שימשו היטב את הסופרים העבריים במה שהיה באפשרותה להקיף את רב־רובדיותה של השפה העברית לדורותיה. כך התפתחה הלשון הספרותית העברית באופן סובטילי על דקויותיה ומכלול רימוזיה, ובעצם התפתחותה זו שיקפה את הפרובלימאטיקה של הדואליות בקיום היהודי בעולם המודרני החילוני". בדרך זו הורחבה הלשון מלשון־הקודש ללשון־חול.²⁶

24 והשווה: יוסף האפרתי, "דרכי התיאור בשירת ההשכלה", הספרות, ב (1), ספטמבר 1969), עמ' 26–39.

25 בעו שכביץ, "ארבע לשונות", מולד, א (2), יולי-אוגוסט, 1967), עמ' 236, בהערה. 26 במאבקי תמורה, עמ' 24.